

ЯРОСЛАВ РЕЗНІК,

магістр соціології, аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (03680, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д)

YAROSLAV REZNIK,

Master of Sociology, Student of PhD Program at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Av., Kyiv, 03022)

yaroslav.reznik3@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-7827-0437>

Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології

Вступ

Соціологи неодноразово зауважували різні вияви соціокультурних розмежувань у сучасній Україні. Зокрема, Є. Головаха та Н. Паніна вели мову про Помаранчеву революцію 2004–2005 років як демократичну за проявами, але культурну та етнічну за своєю ціннісно-нормативною суттю. Після цієї революції, трактованої як спроба соціальної консолідації суспільства на засадах українського традиціоналізму, увиразнилися процеси національної дивергенції та регіональної консолідації України за віссю Захід–Схід (Golovakha, Panina, 2009: р. 23). Найадекватнішим конструктом для аналізу національно-відцентрових та регіонально-доцентрових сил у цих процесах Головаха та Паніна вважали категорію історичної ідентичності, обґрунтованої в дослідженнях В. Середи. З цього погляду, соціальна консолідація людей у Західній Україні ґрунтувалася на їхній історичній пам'яті та відповідному почутті «виривання з-під гніту Росії», а у Східній Україні — на історичній пам'яті та відповідному відчутті «соціальних та культурних зв'язків із Росією».

Згодом О. Вишняк інтерпретував політичну та соціально-культурну диференціацію між регіонами України як результат глибших процесів, що кореняться в конкретно-історичному розвитку української нації у складі різних імперій та держав упродовж минулих століть. Він спостеріг поглиблення соціокультур-

Цитування: Резнік, Я. (2025). Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 149–179, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.04.149>.

них регіональних відмінностей в Україні з моменту проголошення її незалежності та до Революції Гідності 2013–2014 років (Vyshniak, 2015: p. 23). Йшлося не лише про відмінності сприйняття громадськістю інтеграції з Росією та геополітичного вибору України, а й про відмінність мовних практик та ставлень громадян до статусу російської мови.

Водночас І. Кононов та С. Хобта констатували наявність в Україні різних ціннісних платформ, пов'язаних з концепціями майбутнього держави та нації, що передбачали певне поєднання етнічної, культурної та громадянської солідарності. Зазначені ціннісні платформи мали неоднакову підтримку з боку людей у різних регіонах України (Кононов, Khobta, 2015: p. 190). Зокрема, на Донбасі домінував проторадянський («інтернаціоналістський») проект, значною мірою позбавлений національного підтексту, тоді як Галичина була національно-демократичною та проєвропейською. Ці відмінності пояснювалися дією таких чинників, як регіональні особливості історичного розвитку, демографічний склад населення, структура та особливості економіки.

Зрештою, О. Шульга зауважив розкол в українському суспільстві, до якого, на його думку, призвели постійний брак консенсусу та невпинні дискусії з низки важливих питань, серед яких — цивілізаційні цінності, зовнішня політика України, інтерпретація української історії та наслідків для країни певних історичних подій, офіційний статус української та російської мов, використання їх у повсякденному житті, в освіті, засобах масової інформації та державних установах (Shulga, 2015: pp. 231–232). Понад те, водночас констатувалася війна символів, що вже тривала в Україні 20 років, а події на Майдані кінця 2013–2014 років інтерпретувалися як кульмінація та стратегічно поворотний момент у цій війні. Наслідки цих подій убачали в насильстві, поляризації суспільства, поляризації еліт, системах цінностей та сенсів.

Зауважені розмежування в сучасній Україні за ознаками етносу, традицій, історичної пам'яті, мови, цивілізаційних та геополітичних уподобань, візії майбутнього країни та цінностей дослідники узагальнювали за допомоги понять дивергенції, розколу, війни символів, поляризації та відсутності консенсусу. На мій погляд, найвіддалішим з них є поняття консенсусу, обґрунтоване в соціології з часу її виокремлення як науки. Консенсус (лат. consensus — згода, однастайність; пов'яз. із лат. sensus — почуття, сенс, смисл, думка та ін.) — це взаємна згода індивідів, спільність їхніх почуттів, поглядів і думок. А відсутність консенсусу або його протилежність охоплює соціологічне поняття дисенсусу. Дисенсус — це незгода індивідів, розбіжність, неоднаковість та суперечливість їхніх почуттів, поглядів і думок з певних питань.

Попри загальновживаність поняття консенсусу, його антипод — поняття дисенсусу — поки не фігурує в науковому дискурсі українських соціологів. Тож пізнавальні можливості поняття дисенсусу в дослідженнях соціокультурних розмежувань в сучасній Україні наразі нереалізовані. Перший крок до спроби їх реалізації — огляд і узагальнення теоретичних інтерпретацій та методичних підходів в емпіричних дослідженнях соціокультурного дисенсусу у світовій соціології — становить мету моєї розвідки.

Теоретичні інтерпретації соціокультурного дисенсусу

У соціології можна спостерегти вжиток взаємно пов'язаних понять соціокультурного консенсусу і дисенсусу наприкінці 1950-х років. Але попервах у соціології увага дослідників була зосереджена на консенсусі. Зокрема, засновник соціологічної науки О. Конт розумів консенсус як узгодженість між частинами якогось соціального організму, злагодю та єднання членів певного суспільства. Після Конта феномен соціального консенсусу безпосередньо досліджував Е. Дюркгайм, а також представники Чиказької школи соціології Р. Парк, Е. Берджес та Л. Вірт. Зрештою, Т. Парсонс узагальнив та розвинув ці теоретичні ідеї попередників щодо консенсусу у своїй праці «Теорія соціальної дії» (1937). Він наголошував, що «суспільне існування великою мірою залежить від морального консенсусу його членів і що покаранням за його надто радикальний розпад є суспільний занепад» (Parsons, 1949: p. 395). Йшлося радше про довільний і спонтанний консенсус між індивідами, а не зумовлений та підтримуваний зовнішнім примусом. Через такий спонтанний моральний консенсус досягається невимущена соціальна інтеграція суспільства, коли його члени відносно вільно пристосовуються один до одного. Згодом у колективній праці «До загальної теорії дії» (1951) Парсонс та його співавтори розширили трактування морального консенсусу. Вони вели мову про консенсуси щодо цінностей, ідей та експресивних символів культури, котрі є дуже важливими детермінантами стабільності суспільства як певного роду самодостатньої соціальної системи взаємодій множини індивідів та груп (Parsons, Shils, Allport et al., 1962: p. 24). Йшлося про загальний моральний консенсус щодо прав і обов'язків членів суспільства, а також про ціннісний консенсус в ньому, що почасти забезпечує стандарти та встановлює межі, які регулюють розподіл влади, соціального престижу, можливостей і винагород. Ці різновиди соціокультурного консенсусу вважалися одним із важливих чинників впорядкованості взаємодій індивідів та їхніх груп у будь-якій соціальній системі.

Р. Дарендорф у праці «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1957) оскаржив думки Парсонса та його послідовників про неабияку визначальну силу соціокультурного консенсусу в забезпеченні соціального порядку суспільства. Він редукував зміст розв'язань перманентної проблеми соціального впорядкування в Парсонсовій структурно-функціональній теорії інтеграції суспільства та власній соціально-конфліктній теорії примусу до двох низок основних припущень (див. табл. 1).

Наголоси на соціальній стабільності, інтеграції, функційній координації та ціннісному консенсусі суспільства приписують усім структурно-функціональним теоріям в соціології. Натомість наголоси на соціальній мінливості, дисенсусі та конфлікті, дисфункційності та дезінтеграції, примусі та пануванні пов'язують із соціологічними теоріями конфлікту. Примітним тут є вжиток терміна «дисенсус» для позначення стану відсутності консенсусу, тобто його антиподу.

Таблиця 1

Основні припущення* структурно-функційного та соціально-конфліктного теоретичних розв’язань проблеми соціального порядку

Припущення	Інтеграційна теорія суспільства (Т. Парсонс)	Теорія примусу в суспільстві (Р. Дарендорф)
(1)	«Кожне суспільство є відносно стійкою, стабільною структурою елементів».	«Кожне суспільство в кожній точці зазнає процесів змін; соціальні зміни повсюдні».
(2)	«Кожне суспільство є добре інтегрованою структурою елементів».	«Кожне суспільство в кожній точці демонструє дисенсус ** та конфлікт; соціальний конфлікт є повсюдним».
(3)	«Кожен елемент у суспільстві виконує певну функцію, тобто робить внесок у підтримання його як системи».	«Кожен елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни».
(4)	«Кожна функційно дійова соціальна структура базується на консенсусі ** цінностей серед її членів».	«Кожне суспільство ґрунтоване на примусі одних його членів з боку інших».

Джерело: Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society* (pp. 161–162). Stanford, CA: Stanford University Press.

*За застереженням Дарендорфа, таке редукування двох теоретичних підходів неминуче передбачає певний ступінь спрощення (oversimplification), а також деякого перебільшення (overstatement) їхнього змісту. Тож ідеться лишень про два набори послідовних загальнотеоретичних припущень для цілей наукового аналізу, які дають змогу зрозуміти чимало конкретних проблем соціальної реальності.

**Виділення ключових термінів жирним шрифтом моє. — Я.Р.

Інтеграційна або структурно-функціональна теорія суспільства, як вважає Дарендорф, не надає можливостей досягнути всі проблеми соціальної реальності. За його спостереженнями, непозбутніми універсальними ознаками суспільства є примус і конфлікти на всіх рівнях його структури, які призводять до нестабільності та дезінтеграції. Супутнім цим процесам є переважання в суспільства не консенсусу, а радше дисенсусу. Тож кращою в поясненні їх видається соціально-конфліктна теорія примусу в суспільстві. Але застосовними, корисними та необхідними для соціологічного аналізу, з Дарендорфового погляду, є сукупно інтеграційна теорія та теорія примусу, які доповнюють одна одну. Адже для розуміння суспільства необхідне досягнення діалектики цінностей та інтересів, консенсусу та дисенсусу, добровільної кооперації та примусу, свободи та обмеження, інтеграції та конфлікту, сталості та мінливості.

Отже, Дарендорф розвінчав концептуальну модель суспільства у теорії структурного функціоналізму, в якій наголошують соціальну інтеграцію, загальний консенсус індивідів, дисфункційність соціальних конфліктів і докорінних змін цінностей та інститутів. Натомість він запропонував соціально-конфліктну концептуальну модель суспільства з наголосами на соціальній нерівності, пануванні, примусі, структурно породжених конфліктах та ціннісному дисенсусі. З цього погляду, «конфлікт завжди передбачає певний різновид

дисенсусу та незгоди щодо цінностей» (Dahrendorf, 1958: p. 120). Утім, існування в будь-якому суспільстві соціокультурного дисенсусу визнавали й окремі теоретики критикованого структурного функціоналізму.

Наприклад, Е. Шилз вважав, що в усіх суспільствах неминучий негативізм у творчості інтелектуалів спонукав їх до принаймні часткової відмови від панівної системи культурних цінностей. Частина інтелектуалів відмовляється від успадкованих і домінувальних цінностей тих інтелектуалів, які кооптовані у чинні соціальні інститути. Отже, важливою частиною культурної спадщини будь-якого суспільства є внутрішньо-інтелектуальний дисенсус, що керує тенденціями соціального відчуження в ньому. Через це навіть у суспільствах з інтелектуальним консерватизмом «існувала велика різноманітність форм консенсусу та дисенсусу у відносинах між інтелектуалами та правлячими силами суспільства» (Shils, 1958: p. 22). Звідси предметом порівняльних досліджень бачилося вивчення інституційних і культурних чинників різних патернів консенсусу та дисенсусу в суспільстві, передумов їхніх генези та регресу.

Невдовзі Шилз присвячує макросоціологічній проблемі консенсусу та дисенсусу в суспільстві окрему ґрунтовну розвідку (Shils, 1961a). Водночас цю проблему значною мірою проаналізовано у його праці, де розкривається ідея центру та периферії суспільства (Shils, 1961b). Увага автора тут зміщена здебільшого на консенсус у сучасному суспільстві. Він виокремлює в ньому центральну інституційну систему (національна економіка, політична демократія, урбанізм, освіта та ін. інститути), сперту на центральну систему цінностей. Міра прихильності громадян до центральної системи цінностей та визнання громадянами нормативних порядків центральної інституційної системи відбиває мінливий ступінь загального соціального консенсусу. Навіть під час великих криз у сучасному суспільстві зберігається достатній ступінь соціального консенсусу, який, утім, не є суцільним, сталим і незворотним. Консенсус має свої межі в сучасному суспільстві, бо не може охопити його громадян цілковито та з однаковою інтенсивністю через їхню соціальну нерівність, належність до різних субкультур і поколінь, конфесійний поділ, професійну спеціалізацію та інші розмежування. Через це в сучасному суспільстві може водночас зберігатися й чималий дисенсус щодо центральних систем його цінностей та інститутів.

Згодом В. Оберт трактував соціокультурний дисенсус та конкурувальні інтереси як дві категорії джерел соціального конфлікту. Відповідними цим джерелам було визначено два види конфлікту — конфлікт цінностей та переконань і конфлікт інтересів. В дійсності ці різновиди можуть проявлятися окремо або поєднуватися.

Конфлікт інтересів вважали уґрунтованим на протиставленні їх та зіткненні в ситуації дефіциту цінних ресурсів, за які конкурують сторони конфлікту. Цей різновид конфлікту передбачає певний консенсус конфліктних сторін, принаймні щодо цінності дефіцитних ресурсів, яких вони водночас спільно прагнуть. Такий обмежений консенсус самою своєю наявністю не лишень уможливорює конфлікт інтересів, а й також зближує сторони конфлікту, бо виявляє певну схожість або спільність їхніх потреб та прагнень. І якщо протиставлені

інтереси конфліктних сторін не є діаметрально протилежними, вони можуть піти на компроміси стосовно своїх власних справжніх уподобань, щоби мінімізувати ймовірність максимальних втрат з обох боків внаслідок конфлікту.

Порівняно з конфліктом інтересів, конфлікт цінностей бачився значно глибшим та більш фундаментальним, бо сторони конфлікту в ньому не цінують однаково одні й ті самі дефіцитні об'єкти. Конфлікт цінностей базується на дисенсусі конфліктних сторін із приводу нормативного статусу якогось об'єкта, тобто становить незгоду їх щодо цінності цього об'єкта, а також стосовно якихось фактів про нього, що часто спричиняється до відвертої взаємної агресії (Aubert, 1963: р. 29). Історичними прикладами конфлікту цінностей є релігійні та ідеологічні війни, в яких протиборні сторони могли навіть заперечувати належність своїх антагоністів до людського роду.

Сам по собі дисенсус цінностей як такий Оберт вважав значно менш імовірною передумовою соціального конфлікту, ніж зіткнення конкурувальних інтересів. Адже дисенсус зазвичай відбиває незгоди між індивідами, які належать до відчужених та розмежованих ціннісних середовищ й воліють якомога рідше зустрічатися один з одним. Тобто глибокий ціннісний дисенсус не так зводить разом, як роз'єднує цих потенційних антагоністів, тримає їх нарізно, на соціальній дистанції й тим самим робить конфлікти між ними менш вірогідними. Але внаслідок дії інших факторів, наприклад, загальнонаціональної та глобальної комунікації, відбуваються зіткнення ціннісних антагоністів, які вкрай гостро сприймають величезні культурні розбіжності та умови дисенсусу.

Наслідками ціннісного дисенсусу і пов'язаної із ним конфліктності визнають: 1) ситуацію, коли супротивники не мають інших інтересів для захисту, крім того, щоб зберегти незайманими основи своєї власної системи цінностей і переконань; 2) ворожість, агресію та фрустрацію супротивників, якщо вони спілкуються, будучи членами однієї ширшої спільноти або зустрічаючись з якоїсь іншої причини; 3) фактичну неможливість захистити власні цінності чи переконання, не атакуючи чи не ставлячи під сумнів цінності чи переконання інших людей з відмінними поглядами (Aubert, 1963: pp. 31–32).

Конфлікт, ґрунтований на ціннісному дисенсусі супротивників, часто загострювався внаслідок додавання конкуренції їхнім протистійним інтересам. Це стосується, наприклад, дисенсусу щодо цінностей релігій, що свого часу мало наслідками хрестові походи на Близькому Сході та релігійні війни в Європі. Спільноти із твердими релігійними переконаннями затято бажали прищепити їх й іншим індивідам. Потенційні неофіти становили дефіцитний ресурс, з приводу якого виникало гостре протистояння та зіткнення інтересів конкурувальних релігійних спільнот. Тож у цьому випадку релігійний дисенсус поєднувався із конкуренцією взаємовиключних інтересів протистійних конфесій.

Подібними за еволюцією та складністю є соціальні конфлікти в сучасних країнах між етнічними, мовними та конфесійними спільнотами. Між ними передусім може існувати дисенсус етнічних, мовних та конфесійних цінностей, переконань та вподобань. Але неминуче з'явиться і протиставлення та зіткнення політичних інтересів цих етнічних, мовних та конфесійних спільнот. Вони змагатимуться за дефіцитні політичні ресурси — владу й повноваження

державних органів, щоб отримати вигідніші умови для власного існування, самозбереження, чисельного приростання та соціально-статусного вивіщення.

Окрім поєднання початкового ціннісного дисенсусу з конкуренцією інтересів сторін конфлікту можливе також перетворення первісної протилежності та конфлікту їхніх інтересів на дисенсус їхніх переконань та цінностей. Як зауважує Оберт, перехід від суто конфлікту інтересів до конфлікту цінностей та переконань накладає на поведінку конфліктуювальних сторін певні обмеження: зіткнення їхніх інтересів починає позиціюватися як незгода щодо певних фактів минулого, якими вони вже не можуть нехтувати. Часто протиставлені інтереси сторін конфлікту викликають подальший дисенсус щодо їхніх цінностей або фактів їхнього минулого внаслідок гострого перебігу конфлікту та ворожнечі. Поява дисенсусу загострює взаємне розчарування та ворожнечу між конфліктуювальними сторонами, і конфлікт може стати затягим та нерозв'язним на підставі компромісу.

З погляду Оберта, розв'язанню конфліктів цінностей шляхом компромісу та взаємного примирення сторін конфлікту можуть перешкоджати різні психологічні чинники. Йдеться не лишень про ворожість і затятість протиборчих сторін, а й передусім про сприйняття ними природи таких компромісів на рівні цінностей та емпіричної істини щодо фактів як несправедливих: поступатися антагоністам своїми цінностями або правдою видається немислимим, необговорюваним і неможливим. Внаслідок ціннісного дисенсусу сторін конфлікту їхні взаємні поступки тою чи тою колективною цінністю чи певним фактом минулого своєї спільноти є важко вимірюваними та порівнюваними, і це заважає визнанню їхньої еквівалентності та справедливості.

У пізнішій Шилзовій розвідці теж ідеться про те, що «ендемичний дисенсус співіснує із суспільним консенсусом», і «джерел цього дисенсусу є чимало» (Shils, 1965: р. 210). Зокрема, почуття соціальної спорідненості різних верств еліти, породжене їхнім спільним привілейованим становищем в суспільстві, може стати передумовою досягнення певного консенсусу між ними. Але цей внутрішньо-елітарний консенсус ніколи не буває повним. Всупереч прагненням елітних верств досягти консенсусу та підтримувати одне одного, внаслідок відмінностей в інтенсивності їхнього залучення в соціальний порядок, між ними може виникати внутрішньо-елітарний дисенсус. Водночас дисенсус між елітою та рештою суспільства виникає та існує внаслідок нерівного розподілу соціальної гідності та інших цінних і дефіцитних ресурсів. Зрештою, Шилз пояснює і джерела соціокультурного дисенсусу:

«...Існують численні інтерпретації трансцендентних порядків, що впливають з різних культурних традицій і різних комплексів досвіду. Існують також розбіжні “інтереси” у вужьому сенсі цього слова — бажання володіти дефіцитними речами, якими володіють або можуть володіти інші... Це породжує дисенсус у думках і конфлікти між тими, хто дотримується розбіжних інтерпретацій» (Shils, 1965: р. 210).

Відмінність культурного та досвідного бекграунду, ґрунтованих на цьому відмінних принципах сприйняття і тлумачення соціальної ідеальності та реаль-

ності, нагальних бажань, потреб та інтересів різних спільнот неминуче призводить до соціокультурного дисенсусу між ними. Особливо це стосується різних примордіальних колективів у суспільстві — родинних і локальних територіальних груп та етнічних агрегацій. Міжетнічний дисенсус в сучасних суспільствах особливо часто є ознакою загроз їхній цілісності. Адже соціокультурний дисенсус на рівні масової свідомості може бути передумовою соціального конфлікту на рівні колективної поведінки індивідів.

У середині 1980-х років В. Волес оприлюднив свою розвідку, в якій уточнив ідейні витоки, заново узагальнив та увиразнив зміст поняття соціокультурного дисенсусу в загальнотеоретичному контексті соціології. При цьому він послуговувався поняттями соціальної структури та культурної структури, яким приписував головну описову та пояснювальну роль у соціологічному аналізі (Wallace, 1986). У найзагальнішому вигляді Волес визначив соціальну структуру як будь-яку просторову та/або часову регулярність фізичної поведінки між людськими організмами. Так само культурну структуру було в нього визначено як будь-яку просторову та/або часову регулярність психічної поведінки між людськими організмами. Найвдаліші пояснювальні різновиди та емпіричні референти понять соціальної структури та культурної структури було зауважено в межах соціологічних теорій структурного функціоналізму, соціального обміну та соціального конфлікту (табл. 2).

Таблиця 2

Найвдаліші пояснювальні різновиди та емпіричні референти понять соціальної структури та культурної структури за В. Волесом

Теорії	Структурний функціоналізм	Соціальний обмін	Соціальний конфлікт
Теоретики	О. Конт, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Шилз	Дж. Гоманс, П. Блау	К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Мангайм, Р. Дарендорф
Змінні соціальної структури	Зв'язки частина–ціле та частина–частина	Обмін	Конфлікт
Змінні культурної структури	Консенсус	Комплементарність	Дисенсус

Ідеться про функційну, обмінну та конфліктну соціальні структури, а також про культурні структури консенсусу, комплементарності та дисенсусу, тобто головні соціально-структурні та культурно-структурні пояснювальні змінні в соціологічному аналізі.

На засадах функціоналізму постійність будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену пояснюється його функцією чи наслідком для певної соціальної структури, яка через зворотний зв'язок сприяє підтриманню або відтворенню цього феномену. Тобто йдеться про прямі та зворотні причинні зв'язки між соціальним цілим та його частиною, а також між окремими частинами цього соціального цілого, завдяки яким це ціле та його частини взаємно підтримуються, існують та відтворюються. Культурно-струк-

турними виявами таких зв'язків є спільність думок та вірувань, солідарність та консенсус.

Причинні, зокрема зворотні, зв'язки між різними проявами поведінки взаємодійових агентів беруть до уваги й у разі пояснення будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену згідно з теоріями соціального обміну. Йдеться про обмін позитивними й негативними стимулами («винагородами» та «покараннями») у вигляді певної соціальної поведінки на засадах еквівалентності та з огляду на зацікавленість. Еквівалентний обмін є передумовою генези соціальних і культурних структур взаємодій та усталення їх. Йдеться про появу норм, статусів та капіталів, а також почуттів реципрокності (взаємності) та комплементарності (взаємодоповнюваності).

Конфліктні пояснення роблять наголос на конфлікті, насиллі, примусі та владі як головних чинниках генези, існування та зникнення будь-якого соціально-структурного або культурно-структурного феномену. Зокрема, культурно-структурними передумовами, тлом та наслідками соціального конфлікту вважають почуття відчуження та ворожості, усвідомлення ціннісного дисенсусу та антагонізму інтересів.

Волесова інтерпретація дисенсусу як різновиду психічно-поведінкової культурної структури, рефлексійної щодо фізично-поведінкової конфліктної соціальної структури, може стати теоретичним підґрунтям емпіричного аналізу. Вдалою видається локалізація дисенсусу в концептуальному вимірі «консенсус — комплементарність — дисенсус» («одностайність — взаємодоповнюваність — суперечливість»). Ця своєрідна «шкала» може допомогти в ідентифікації та класифікації почуттів, думок, намірів та інтересів індивідів в емпіричному дослідженні, стати концептуальною основою для розроблення відповідного методичного інструментарію. А виявлені концептуальні зв'язки між усіма головними соціально-структурними та культурно-структурними змінними (табл. 2) допоможуть в інтерпретації отриманих емпіричних даних такого дослідження.

Соціологічне поняття дисенсусу з часу його обґрунтування одразу стало аналітичним знаряддям у дослідженнях різних нагальних соціальних проблем. Зокрема, досліджували нормативний дисенсус щодо інститутів сім'ї, освіти, релігії, науки, медицини, масової комунікації та дозвілля, громад та соціальних меншин (Dynes, Clarke, Dinitz, Ishino, 1964). В інших дослідженнях, спертих на поняття дисенсусу, серед досліджуваних соціальних феноменів фігурували боротьба за рівність, статусні домагання, економічна конкуренція, алкоголізм, наркотична залежність, злочинність і насильство тощо (Bryant, 1971). Пізніше предметне поле таких досліджень поширювалося й на інші соціальні проблеми: дисенсус у світовій політиці щодо глобалізації статусу жінок (Berkovitch, Bradley, 1999); дисенсус корпоративних культур за умов культурних трансформацій (Imbert, 2006); дисенсус у європейських суспільствах щодо біженців у Європі (Trimikliniotis, 2019) тощо.

Дослідження тенденцій мінливості політико-ідеологічного дисенсусу та консенсусу щодо державної економічної політики у США в 1961–1998 роках змістовно спиралося на консервативні та ліберальні теорії (Grafton, Permaloff,

2001). Згідно з цими теоріями, лібералізм віддає перевагу цінності рівності над цінністю порядку, а консерватизм — цінності порядку над цінністю свободи. З таких ціннісних уподобань випливало, що ліберали підтримують уряд у його відносно енергійному прагненні до рівності, а консерватори підтримують послаблення державної політики щодо досягання рівності, бо зазвичай сприймають нерівність як доконаний факт життя. У підсумку К. Графтон та Е. Пермалоф (Grafton, Permaloff, 2001: pp. 415–422) передусім емпірично спостерегли вияви традиційного початкового дисенсусу між лібералами та консерваторами з приводу державної політики стосовно захисту природного довкілля, прав працівників, мінімальної заробітної плати та охорони здоров'я. Патерни дисенсусу виявилися у значних розбіжностях думок, коли ліберали майже завжди виступали за сильнішу федеральну владу та більш централізовану бюрократію й мали менше впевненості у слушності ринкового регулювання економіки, ніж консерватори. Водночас були спостережені й певні вияви ліберально-консервативного консенсусу та зближення позицій прихильників лібералізму та консерватизму в умовах криз ринкової економіки.

Згодом І. Даун та К.Дж. Вілсон аналізували вияви зростання «євроскептицизму» як суспільної незгоди та несхвалення щодо Європейського Союзу (ЄС) серед його громадян, застосовуючи поняття консенсусу та дисенсусу. Вони зауважили тенденції переходу від «дозвільного консенсусу» (permissive consensus) до «обмежувального дисенсусу» (constraining dissensus) щодо політичного проекту європейської інтеграції (Down, Wilson, 2008). Зменшення консенсусу та зростання дисенсусу щодо ЄС трактувалося як зниження конгруентності відповідних індивідуальних атитюдів європейських громадян, тобто збільшення дисперсії цих атитюдів, а також вирівнювання або навіть поляризації розподілу думок. У цих тенденціях вбачалися передумови загострення політичної конкуренції та внутрішньополітичного розколу в межах європейської спільноти. Йшлося про створення електоральних стимулів для політичних партій в ЄС, що посідали крайні ідеологічні позиції щодо його існування та розвитку. Водночас у дисперсії громадських атитюдів щодо ЄС бачилися ризики й для центристських європейських політичних партій, які в умовах публічного дисенсусу могли зіткнутися з внутрішніми розбіжностями та незгодою з приводу різних актуальних питань.

За допомоги понять консенсусу та дисенсусу А. Робертс дослідив світоглядні, теоретичні та методологічні розмежування серед науковців-компаративістів щодо цілей, методів та результатів наукової дисципліни порівняльної політики (comparative politics). Емпіричною базою цього дослідження слугували дані експертного опитування професорів порівняльної політики з університетів США та аналіз результатів низки порівняльно-політичних досліджень в межах цієї наукової дисципліни (Roberts, 2020). Попри заздалегідне очікування виявів академічного дисенсусу між старшими та молодшими поколіннями політичних компаративістів з огляду на різницю в їхньому вишколі, були натомість спостережені прояви дисенсусу між цими науковцями чоловічої та жіночої статі, пов'язані з їхніми гендерними упередженнями.

У результаті цих та інших досліджень накопичився чималий досвід вимірювання дисенсусу в емпіричних соціологічних дослідженнях, вартий уваги та врахування.

Операціоналізація та ідентифікація консенсусу / дисенсусу

У соціології соціокультурний дисенсус зазвичай досліджували та вимірювали як антипод соціокультурного консенсусу. Інтерес дослідників здебільшого становив власне консенсус як вияв інтегрованості та згуртованості суспільств та спільнот. Тож у соціологічній періодиці описано вимірювальні моделі, в яких соціокультурний консенсус та дисенсус постають як протилежні полюси єдиного континууму вимірювання.

Зокрема, В.Г. Рансимен навів гіпотетичні приклади ідентифікації політичного консенсусу та дисенсусу в суспільстві, де є поділ на найманих працівників фізичної та нефізичної праці та партійна система, в якій змагаються ліві та праві партії. Альтернативні ситуації максимального політичного консенсусу на гіпотетичних виборах в такому суспільстві будуть спостерігатися, коли наймані працівники фізичної та нефізичної праці цілком та однаково проголосують суто за: а) ліві партії; б) праві партії (Runciman, 1962: р. 152). Натомість ситуація максимального політичного дисенсусу буде спостерігатися, коли наймані працівники фізичної праці цілком та однаково проголосують суто за ліві партії, а наймані працівники нефізичної праці — суто за праві. Природно, тут ідеться про теоретично можливі граничні стани політичного консенсусу / дисенсусу, між якими можуть спостерігатися різні проміжні ступені вияву цих феноменів.

Т.Дж. Шеф запропонував розлоге концептуальне та операціональне визначення ступеня консенсусу та дисенсусу на теоретичних засадах символічного інтеракціонізму. Згідно з цими теоретичними засадами, ступінь консенсусу / дисенсусу в певній групі пов'язувався зі ступенем координації та коорієнтації (co-orientation) між членами цієї групи, ґрунтованими на їхньому сталому спілкуванні (Scheff, 1967). Зокрема, *цілковитий консенсус* щодо певного питання формально вважався можливим у групі, коли між її членами існує нескінченна низка взаємних порозумінь (reciprocating understandings) щодо цього питання (на кшталт, «я знаю, що ти знаєш, що я знаю, і так далі»). Природно, в реальному дослідженні вкрай важко (якщо взагалі можливо) спостерегти та зафіксувати вияви такого повного консенсусу. Зазвичай дослідникам доводиться задовольнятися спостереженням в реальних ситуаціях радше різних ступенів *часткового консенсусу*, залежного від досягнутого рівня коорієнтації в групі, що є об'єктом дослідження.

Для операціоналізації у такий спосіб визначеного консенсусу Т.Дж. Шеф спирався на характеристики профілю взаємності в подружжі, що їх визначили Р. Лейнг, Г. Філіпсон та А.Р. Лі. Ці дослідники виокремили три рівні взаємності в подружніх парах:

1) згода / незгода (agreement / disagreement): члени подружжя, опитані окремо, дають відповідно однакову / неоднакову відповідь на певне запитання;

2) розуміння / нерозуміння (understanding / misunderstanding): члени подружжя, опитані окремо, відповідно правильно / неправильно передбачають відповідь свого партнера на те саме запитання;

3) усвідомлення / нездатність усвідомити (realization / failure to realize): члени подружжя, опитані окремо, відповідно правильно / неправильно передбачають здогад свого партнера про власну відповідь на те саме запитання (Laing, Phillipson, Lee, 1966).

Шеф вважав цей 3-рівневий профіль взаємності основою операціоналізації трьох вимірів консенсусу на рівні групи будь-якого розміру за умови, що опитувані оцінюють думку не окремих людей, а всієї цієї групи загалом¹. При цьому певна думка вважається груповою, коли рівень згоди з нею варіює між (та включно з) простою більшістю, з одного боку, і повною одностайністю членів групи — з іншого. На підставі крос-табуляції вимірів згоди / незгоди із певною думкою та розуміння / нерозуміння наявності цієї згоди / незгоди Шеф виокремив чотири ступені консенсусу / дисенсусу (табл. 3).

Таблиця 3

Двовимірна операціоналізація консенсусу / дисенсусу
за Т.Дж. Шефом (1967)*

Більшість	Більшість	
	Розуміє	Неправильно розуміє
Згодна (із твердженням X)	Монолітний консенсус (1 ступінь) Згода. Розуміння.	Плюралістичне незнання Згода. Нерозуміння.
Не погоджується (із твердженням X)	Дисенсус (1 ступінь) Незгода. Розуміння.	Хибний консенсус Незгода. Нерозуміння.

Джерело: Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 38.

*Таблицю дещо видозмінено й доповнено: зокрема, у комірках замість абревіатур (скорочень до першої літери) наведено повні назви вимірів консенсусу/дисенсусу.

Монолітний консенсус ідентифікується, коли більшість погоджується із певною думкою та розуміє, що з приводу неї наявна ця згода. *Плюралістичне незнання (ignorance)* зауважується, якщо більшість погоджується із певною думкою, але водночас вважає, що з приводу неї існує незгода. *Дисенсус* констатується, якщо більшість не погоджується із певною думкою та розуміє факт цієї дійсної незгоди з нею. Як *хибний (false) консенсус* визначається ситуація, за якої більшість не погоджується із певною думкою і водночас хибно вважає, що погоджується з нею.

¹ Фіксування ступеня консенсусу/дисенсусу Шеф гадав можливим під час опитувань на підставі запитань до респондентів на кшталт: «Як, на думку пересічної людини, відповіла б пересічна людина?»; «А тепер уявіть, що Ви пересічна людина в цій спільноті. Як би вона відповіла на це запитання? Як би вона подумала, що Ви відповіли на нього?» (Scheff, 1967: р. 39). З використанням таких емпіричних індикаторів пов'язувалися сподівання на полегшення збирання складної та заплутаної емпіричної інформації.

До крос-табуляції вимірів згоди / незгоди із певною думкою та розуміння / нерозуміння наявності цієї згоди / незгоди Шеф впровадив вимір усвідомлення / нездатності усвідомити розуміння / нерозуміння наявності згоди / незгоди із певним твердженням. У підсумку він ускладнив власну концептуалізацію та операціоналізацію виокремленням восьми ступенів консенсусу / дисенсусу (табл. 4).

Таблиця 4

Тривимірна операціоналізація консенсусу / дисенсусу
за Т.Дж. Шефом (1967)*

Більшість	Усвідомлення більшістю		Нездатність усвідомити	
	Розуміє	Неправильно розуміє	Розуміє	Неправильно розуміє
Згодна (із твердженням X)	Монолітний консенсус (2 ступінь) Усвідомлення. Розуміння. Згода.	Усвідомлене плюралістичне незнання Усвідомлення. Нерозуміння. Згода.	Монолітний консенсус (1 ступінь) Неусвідомленість. Розуміння. Згода.	Плюралістичне незнання Неусвідомленість. Нерозуміння. Згода.
Не погоджується (із твердженням X)	Дисенсус (2 ступінь) Усвідомлення. Розуміння. Незгода.	Усвідомлений хибний консенсус Усвідомлення. Нерозуміння. Незгода.	Дисенсус (1 ступінь) Неусвідомленість. Розуміння. Незгода.	Хибний консенсус Неусвідомленість. Нерозуміння. Незгода.

Джерело: Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 39.

*Таблицю дещо видозмінено й доповнено: зокрема, у комірках замість аббревіатур (скорочень до першої літери) наведено повні назви вимірів консенсусу/дисенсусу.

У підсумку було отримано типологію можливих консенсусних, дисенсусних та не-консенсусних (таких, як хибний консенсус і плюралістичне невігластво) структур. Вищі рівні консенсусу / дисенсусу — *монолітний консенсус 2 ступеня та дисенсус 2 ступеня* — вважаються суто формальними полюсами вимірювального континууму. Адже в реальності не існує ні цілковитого консенсусу, ні цілковитого дисенсусу як суцільної відсутності консенсусу. Очікувано спостережуваними у групах є радше різні ступені часткового консенсусу і дисенсусу, ґрунтованого на асиметричному профілі одностороннього розуміння та усвідомлення, а також неконсенсусні структури на кшталт *хибного консенсусу і плюралістичного незнання*.

Шеф визнав труднощі в концептуальному уявленні виокремлених типів часткового консенсусу на кшталт *усвідомленого хибного консенсусу*, специфікованого як усвідомлення більшістю групи свого нерозуміння факту власної незгоди із певною думкою. Він також зауважив складність унаочнення виокремленого *усвідомленого плюралістичного незнання*, специфікованого як стан взаємності в межах групи, коли її більшість усвідомлює своє нерозуміння щодо

власної згоди із певною думкою. Важкою видається й ідентифікація емпіричних випадків *монологічного консенсусу 1 ступеня*, специфікованого як ситуація, коли більшість погоджується із певною думкою, розуміє факт наявності цієї згоди, але не усвідомлює, що її розуміють інші, які знають про наявність зазначеної згоди. Це ж стосується й *дисенсусу 1 ступеня*, специфікованого як ситуація, коли більшість не погоджується із певною думкою, розуміє, що згоди в цьому випадку немає, але не усвідомлює, що її розуміють інші, які знають про відсутність зазначеної згоди.

Формальне моделювання характеристик консенсусу / дисенсусу

П.Г. Россі та Р.Е. Берк концептуалізували моделі вимірювання консенсусу / дисенсусу щодо соціальних норм, застосовні й щодо різних інших предметів групових інтересів. З їхнього погляду, виміряти консенсус щодо якогось предмета означає кількісно оцінити ступінь, до якого члени деякої соціальної групи підтримують певну думку чи набір думок стосовно зазначеного предмета й, отже, непрямо погоджуються одне з одним з цього приводу. Передумовою такого вимірювання є необхідність дати відповіді на два ключові запитання: «Наскільки велику частку згоди з деяким твердженням слід розглядати як таку, що конститує консенсус? Оскільки “помилку” (“error”) та незгоду можна легко сплутати, як розрізнити “помилку” та структуру у фактичних наборах даних?» (Rossi, Berk, 1985: p. 333). Для пошуку відповідей на ці запитання дослідники сперлися на приклад моделювання консенсусу / дисенсусу щодо певного «нормативного домену» в суспільстві — набору норм, що стосуються якогось одного однорідного ареалу регульованої ними соціальної поведінки (наприклад, норм, які визначають злочин крадіжки). Вони припускали, що кожному такому «нормативному домену» відповідає безліч «застосувань» (“applications”) його норм, кожне з яких формується виходячи з певної конкретної ситуації, в якій вони можуть бути чинними для регулювання поведінки. Тому будь-яке емпіричне дослідження зазвичай має справу з певною «вибіркою» таких застосувань норм, більш-менш репрезентативною для досліджуваного «нормативного домену» суспільства. Соціологи сподіваються спостерегти певні ступені консенсусу / дисенсусу в суспільстві щодо норм якогось досліджуваного «нормативного домену» загалом та щодо інтенсивності їх застосування до конкретних випадків поведінки зокрема. З огляду на ці припущення, Россі та Берк специфікували гіпотетичний приклад набору емпіричних даних, що є результатом дослідження деякого нормативного домену A із m застосуваннями його норм, щодо яких n респондентів визначаються із власною думкою, коли відповідають на запитання дослідників (табл. 5).

Тобто A_m -те застосування норми зумовлює вибір думки кожним i -тим респондентом як його відповідь J_{mi} на питання дослідників. Клітинки матриці розмірності m на n містять інформацію про думки n респондентів щодо m застосувань норм нормативного домену. Середні кожного рядка є середніми значеннями відповідей респондента, представленого в цьому рядку. Водночас

середні кожного стовпця є середніми значеннями відповідей респондентів на запитання дослідників щодо кожного із застосувань норм.

Таблиця 5

Схематичне подання набору даних із кількома вимірюваннями,
що стосуються нормативного домену

A_m ЗАСТОСУВАННЯ (ПИТАННЯ)							
Об'єкти	a	b	c	d		m	Середня
1	J_{1a}	J_{1b}	J_{1c}	J_{1d}		J_{1m}	$\bar{J}_1$
2	J_{2a}	J_{2b}	J_{2c}	J_{2d}		J_{2m}	$\bar{J}_2$
3	J_{3a}	J_{3b}	J_{3c}	J_{3d}		J_{3m}	$\bar{J}_3$
4	J_{4a}	J_{4b}	J_{4c}	J_{4d}		J_{4m}	$\bar{J}_4$
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
:	..	..	..	..		..	..
n	J_{na}	J_{nb}	J_{nc}	J_{nd}		J_{nm}	$\bar{J}_n$
Середня	$\bar{J}_a$	$\bar{J}_b$	$\bar{J}_c$	$\bar{J}_d$		$\bar{J}_m$	$\bar{J}$

Джерело: Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 335.

Вибір респондентом відповіді на питання дослідників Россі та Берк змоделювали за допомоги рівняння регресії із двома видами умов збурення:

$$J_{im} = M_0 + a_i S_i + b_m A_m + e_i + e_{im},$$

де: J_{im} — це реакція вибору відповіді респондентом S_i на запитання про A_m -те застосування норми; M_0 — це значення константи¹ для всіх J_{im} ; a_i — коефіцієнт, специфічний для респондента i ; S_i — фіктивна дихотомічна змінна, якою представлений кожен респондент i ; b_m — коефіцієнт, пов'язаний з кожним застосуванням m ; A_m — фіктивна дихотомічна змінна, якою представлене кожне застосування m ; e_i — член збурення, пов'язаний з кожним респондентом i ; e_{im} — член збурення, пов'язаний з кожним застосуванням m та кожним респондентом i .

З огляду на наведене рівняння, Россі та Берк специфікували низку різних гіпотетичних моделей консенсусу / дисенсусу для (табл. 6).

¹ Константа (або точка перетину з віссю Y) у рівнянні регресії репрезентує очікуване значення залежної змінної, коли всі незалежні змінні дорівнюють нулю. Тобто це точка, де лінія регресії перетинає вісь Y під час побудови графіка зв'язку між змінними.

Таблиця 6

Евристичні моделі для наборів емпіричних даних про думки стосовно нормативного домену та застосувань його норм*

МОДЕЛЬ ТА ОПИС	Умови врахування для				Наслідок
	a_i	b_m	e_i	e_{im}	
А: НЕРЕАЛІСТИЧНІ МОДЕЛІ					
I: Абсолютний консенсус та одностайність	0	0	0	0	$J_{im} = M_0 = \bar{J}$
II: Абсолютний консенсус та одностайність з помилкою	0	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$E(J_{im}) = M_0 = \bar{J};$ $J_{im} = J_m + e_i + e_{im}$
III: Абсолютний консенсус, диференційовані судження та відсутність помилок	0	$\neq 0$	0	0	$J_{im} = J_m$
В: РЕАЛІСТИЧНІ МОДЕЛІ					
IV: Абсолютний консенсус, диференційовані судження та помилка	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$E(J_{im}) = \bar{J}_m;$ $J_{im} = J_m + e_i + e_{im}$
V: Відносний консенсус, диференційовані судження та помилка	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$\neq 0$	$J_{im} = M_0 + a_i + b_m + e_i + e_{im}$
VI: Модифікована модель V: e_i^2, e_{im}^2 корелює з індивідуальними характеристиками	те саме, що й модель V				$r_{ei\ ki}^2 \neq 0$
VII: Модифікована модель V: значення a_i корелюють з індивідуальними характеристиками	те саме, що й модель V				$r_{ai\ ki} \neq 0$
VIII: Сегментована нормативна структура	Умови моделі V, отримані локально				$r_{bi\ ki} \neq 0; r_{ei\ ki}^2 \neq 0; r_{ai\ ki} \neq 0$
IX: Безструктурні домени	0	0	$\neq 0$	$\neq 0$	$J_{im} = M_0 + e_i + e_{im}$

Джерело: Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 337.

* k_i є певною характеристикою окремого індивіда (наприклад, вік, етнічна належність, соціально-економічний статус тощо).

Нереалістичні моделі I–III становлять суто теоретичний інтерес, бо навряд чи їх можна спостерегти під час соціологічного аналізу емпіричних даних.

Зокрема, модель I репрезентує уявний цілковитий консенсус думок в суспільстві щодо змісту певних норм та суворого дотримання кожного без винятку їх застосування. Усі члени суспільства досконало та ідентично розуміють ці норми, однаково підтримують кожен їхній аспект та однакову міру інтенсивності їх застосування. Респонденти зазначають ці думки без будь-яких випадкових помилок. Але такі суто однакові безпомилкові розподіли відповідей на запитання про думки щодо певних норм в перебігу реальних досліджень стали б підставою для підозр у підробці емпіричних даних.

Модель II, що теж репрезентує цілковитий консенсус думок та очікувані однакові значення відповідей всіх респондентів на всі запитання, вже враховує часткову помилковість цих відповідей, породжену різними випадковими збуреннями під час опитування. Йдеться, наприклад, про якісь новини, що вражають уяву та збурюють почуття респондентів і тимчасово змінюють їхню сталу до того схильність певним чином відповідати на запитання дослідників. Тобто отримані значення цих відповідей подекуди дещо відрізнятимуться одне від одного внаслідок суто випадкових ефектів — втручання різних неочікуваних флуктуацій, несистематичних, стохастичних збурень, що впливають на респондентів та їхнє сприйняття вимірювальних засобів дослідників.

Модель III, порівняно з моделями I і II, є реалістичнішою, бо враховує диференціацію думок. У ній специфікується уявний цілковитий консенсус диференційованих думок, коли всі члени суспільства погоджуються з тим, що деякі типи норм накладають на індивідів більший ступінь нормативних зобов'язань, ніж інші. Тобто думки індивідів не є ідентичними щодо кожного можливого випадку застосування норм, а натомість диференціюються залежно від конкретного їх застосування. Але умова, що респонденти зазначають у відповідях ці диференційовані думки без будь-яких неминучих випадкових помилок, обмежує реалістичність цієї моделі.

Реалістичні моделі IV–IX, що можуть з більшою ймовірністю бути спостережені соціологами під час емпіричного аналізу, теж відрізняються за мірою реалістичності.

Модель IV позбавлена недоліків моделей I–III та поєднує їхні переваги. Вона відображає суспільство, в якому існує ефективна згода між його членами як щодо змісту норм, так і щодо інтенсивності, з якою ці члени підтримують або заперечують конкретні застосування цих норм. Тобто кожен середньостатистичний член суспільства однаково думає з приводу норм та з однаковою інтенсивністю підтримує кожне їх застосування. Але, попри те, що індивіди в цьому суспільстві вважаються загалом ідентичними за такими своїми думками, очікуються варіації їхніх значень у відповідях респондентів, зумовлені різними випадковими збуреннями. Оскільки критеріям цієї моделі могли відповідати лише деякі спостережувані нормативні домени в будь-якому суспільстві, Росії та Берк вважали її умови теж занадто вибагливими для будь-якого набору емпіричних даних.

Тож їхні сподівання на опис більшого числа нормативних domenів пов'язуються із моделлю V, ґрунтованою на ідеї відносного консенсусу. Ця модель репрезентує стан, за якого члени суспільства загалом однаково погоджуються із нормами, але можуть не погоджуватися одне з одним щодо конкретних думок про кожне застосування цих норм. Індивіди відрізняються один від одного за різною інтенсивністю індивідуальної згоди на застосування цих норм. Певні ступені такої інтенсивності згоди розглядаються як пороги (thresholds) підтримки індивідами норм, про які йдеться. Термін «поріг», запозичений із психофізичних досліджень, позначає тут різницю між думками одного індивіда та думками решти індивідів щодо норм. Індивідам властивий різний поріг їхньої згоди на застосування норм, із слухністю яких вони загалом згодні. Коли поро-

гові відмінності близькі до нуля, наявний дуже високий ступінь консенсусу щодо норм. Високий ступінь поширення таких порогових відмінностей серед індивідів покаже відсутність консенсусу і, натомість, наявність дисенсусу в суспільстві. Йдеться про так званий пороговий консенсус, а також про пороговий дисенсус, що може породити конфлікт у суспільстві.

Моделі VI та VII, що є модифікаціями моделі V внаслідок послаблення вибагливості її умов, більше враховують індивідуальні характеристики респондентів.

Зокрема, модель VI увиразнює співвіднесення (кореляцію) індивідуальних характеристик респондентів із дисперсією помилок у їхніх відповідях на запитання про норми. Відмінності у дисперсіях збурень між респондентами, коли деякі з них ближчі, ніж інші, у своїх відповідях до центральних тенденцій в межах усієї вибірки, можуть означати різну здатність індивідів точно сприймати та оцінювати норми. Менша частка дисперсії помилок респондентів при вимірюванні може свідчити про чіткішу визначеність рефлексії нормативного домену в масовій свідомості. Це означає, що члени суспільства добре обізнані з нормами цього домену. Адже респонденти, що їх репрезентують, більш упевнені у своїх відповідях на запитання дослідників щодо норм цього домену, роблять менше непослідовних виборів відповідей на ці запитання та є більш надійними у своїх нормативних вподобаннях.

Модель VII враховує співвіднесення (кореляцію) індивідуальних характеристик респондентів із пороговими значеннями інтенсивності підтримки ними норм. Тобто ця модель увиразнює вплив індивідуального життєвого досвіду респондентів на їхню позицію щодо норм у межах певного нормативного домену суспільства.

Модель VIII репрезентує суспільство із сегментованим консенсусом, або власне дисенсусом, конституюваним двома й більше локальними консенсусами щодо норм певного нормативного домену. Тобто різним спільнотам притаманні помітно суперечливі нормативні уподобання в межах цього домену. Водночас ці спільноти співвіднесені з індивідуальними характеристиками, що традиційно ідентифікують певні конфесійні, етнічні та інші субкультури в суспільстві. Таким чином, модель VIII описує сегментацію консенсусу (тобто конституювання дисенсусу), що може набувати форм сегментації думок, порогової сегментації, сегментації дисперсії помилок або різних їх комбінацій (Rossi, Berk, 1985: р. 342). Сегментація думок щодо норм зрідка набуває формату цілковитої протилежності між ними, як свого часу між католиками та протестантами у Північній Ірландії, а натомість стосується радше ступеня застосування загально-прийнятих норм. Найчастіше спостережуваною є порогова сегментація або порогові відмінності між різними спільнотами.

Модель IX з відсутністю нормативної структури репрезентує суспільство із ще несформованим або вже дезінтегрованим нормативним доменом. Адже нормативний домен існує на рівні масової свідомості, коли з його нормами обізнані та (не)згодні більшість членів суспільства. Але й дослідження безструктурних доменів можуть породжувати емпіричні дані, в яких домінують випадкові збурення. У цих випадках респонденти не чутливі до очікуваних значень відпо-

відей на запитання про норми в суспільстві, і їхні власні відповіді є суто випадковими, а не соціально детермінованими. Наприклад, респонденти можуть не зазначати власну необізнаність щодо норм, а лише вгадувати відповіді на запитання дослідників. Якись характерні відповіді можуть також бути отримані як імпульсивні реакції респондентів на певні слова у формулюваннях запитань, що викликають афект (affect-laden words).

Моделювання характеристик консенсусу / дисенсусу щодо соціальних норм в суспільстві уможливило окреслення концептуальних засад для розроблення багатовимірної схеми для опису нормативних доменів, побудованої на чотирьох вимірах (табл. 7).

Таблиця 7

**Концептуальна основа розроблення багатовимірної схеми
для специфікації консенсусу / дисенсусу в нормативних доменах
за П.Г. Россі та Р.Е. Берком (1985)**

<i>Вимір</i>	<i>Визначення</i>
Сила доменної структури	Ступінь структурованості домену
Пороговий дисенсус (threshold dissensus)	Ступінь, до якого існуючий (existing) дисенсус щодо домену є питанням порогових відмінностей між індивідами за інтенсивністю підтримання ними норм
Дисенсус домену	Ступінь, до якого існуючий (existing) дисенсус обертається (revolves) навколо незгод щодо норм
Сегментація дисенсусу / незгоди (dissent)	Ступінь, до якого дисенсус збігається з критичними соціальними групами в суспільстві, що відрізняються за нормами, які вони підтримують

Сильна (strong) структура нормативного домену спостерігається тоді, коли між членами суспільства існує значна згода щодо самої наявності норм і їх відносно безпомилково сприймають окремі члени. Тобто показником міцності (strength) нормативної структури домену є невелика кількість помилок респондентів у виборі думок щодо норм. Натомість слабкість доменної структури норм означає їх невиразне сприйняття та розуміння на рівні масової свідомості (табл. 6, модель IX).

Пороговий дисенсус як незгода членів суспільства щодо думок про норми поведінки в ньому спостерігається тоді, коли значні міжіндивідуальні відмінності за мірою підтримки цих думок досягають критичного порогу втрати консенсусу стосовно них. Россі та Берк трактують такі великі міжіндивідуальні відмінності в порогових значеннях як доволі проблемні для суспільства, бо брак згоди в ньому щодо міри строгості застосовування нормативних приписів потенційно здатен призвести до соціального конфлікту. Загрози стабільності суспільства посилюватимуться мірою кореляції цих незгод (disagreements) з індивідуальними характеристиками, які ідентифікують членів груп, схильних до політичної мобілізації для участі в конфлікті. Наприклад, тісне спряження порогових відмінностей з етнічними, релігійними, соціально-економічними, регіональними

та іншими розколами суспільства може зумовити узгоджені політичні дії з боку кожної із супротивних сторін та відкритий гострий конфлікт між ними.

Дисенсус домену відбиває ступінь локалізації дисенсусу довкола певної частини цього домену, що репрезентує, на одному полюсі, альтернативні й несумісні одна з одною системи цінностей або, на іншому полюсі, незначні відмінності в наголосі на одних нормах, а не на інших (Rossi, Berk, 1985: p. 345). Реалізацію конфліктного потенціалу різних форм дисенсусу вважають залежною від ступеня сегментації дисенсусу / незгоди, тобто від того, наскільки вони структуровані та структурно співвідносяться із критичними соціальними розмежуваннями в суспільстві.

Емпіричні показники та досвід вимірювання консенсусу / дисенсусу

В емпіричних дослідженнях ступеня консенсусу щодо політичних цінностей, норм та переконань у ліберальних демократіях Великої Британії та США М. Ман використав систему класифікації цього консенсусу на підставі врахування думок більшості респондентів у вибірці. За довільну межу між консенсусом та дисенсусом він прийняв 75-відсотковий рівень у розподілах думок за вибіркою загалом (Mann, 1970: p. 426). З цього погляду, якщо не менш як 75% респондентів погоджувалися з певною політичною цінністю, констатувався консенсус щодо неї. Натомість спостережувана за подібних обставин згода явної більшості респондентів в обсязі між 60% і 75% від вибірки вже трактувалася як дисенсус. І, природно, як дисенсус кваліфікувалася зауважена майже повна незгода із політичною цінністю, виявлена часткою респондентів в обсязі між 40% і 60% від вибірки.

Н. Штер вимірював консенсус і дисенсус щодо престижу професій як вияв легітимності їхньої ієрархії в суспільстві. Це дослідження зосереджувалося на аналізі згоди чи незгоди опитуваних щодо престижу різних професій в ієрархії їхньої соціальної престижності. В інтерв'ю опитуваним пропонували перелік із 13 професій і для визначення порядку їх ранжування задавали питання: «Часто можна зустріти різні думки щодо суспільного престижу професій. Ось список професій. Чи не могли б ви ранжувати різні професії відповідно до суспільного престижу, який вони мають, на Вашу думку?» (Stehr, 1974: p. 417). Респонденти не оцінювали 13 професій незалежно одна від одної за певною шкалою, а ранжували їх від 1 до 13. В отриманому рейтингу професійного престижу, ґрунтованому на ранжуванні 13 професій, їхні ранги присвоювалися на підставі середнього арифметичного (M). При цьому стандартні відхилення (SD) приймали за показники, що вказують на ступінь консенсусу в рейтингу професій. Зокрема, порівняно великі значення стандартного відхилення інтерпретували як ознаки дисенсусу щодо престижу професій.

П.М. Бейкер зауважив некоректність застосування статистичної моделі множинної лінійної регресії для вимірювання консенсусу та дисенсусу в атрибуції соціального статусу та щодо рівності. Зокрема, йшлося про спробу дослідників вимірювати ступінь цього консенсусу / дисенсусу за допомоги показника

частки сукупної поясненої дисперсії R^2 у рівнянні множинної лінійної регресії (незалежні змінні — об'єктивні статусні показники статі, раси, етнічної належності, професії, сімейного стану тощо, залежні змінні — суб'єктивні показники декларованого індивідуального соціального статусу). Тобто здійснювався пошук моделі, яка репрезентує суб'єктивні та об'єктивні аспекти соціального статусу. При цьому ключове припущення полягало в тому, що всі люди майже однаково суб'єктивно реагуватимуть на однакові об'єктивні чинники. Відмінність індивідуальних регресійних моделей трактували як відсутність консенсусу людей щодо суб'єктивної статусної структури. Припускалося, що випадок $R^2 = 0$ означатиме ідеальний дисенсус, випадок $R^2 = 1$ буде інтерпретуватися як вияв ідеального консенсусу, а випадок $R^2 = 0,50$ не вважатиметься жодним проявом консенсусу / дисенсусу (Baker, 1980: p. 641). Але у практиці соціологічних досліджень значення статистичного показника R^2 у рівняннях множинної регресії, мабуть, зрідка перевершують межу 0,50, і тому навряд чи можуть вважатися релевантною емпіричною мірою консенсусу / дисенсусу. Сумніви Бейкера викликав і спосіб вимірювання ступеня консенсусу / дисенсусу, що полягав в обчисленні спершу окремої регресійної моделі для кожного респондента, а потім у дослідженні мінливості параметрів цих індивідуальних моделей.

Дж. Маркоф подав пропозиції щодо вимірювання консенсусу (та опосередковано — дисенсусу) на підставі обчислення мір згоди в межах групи або між групами щодо якихось якісних атрибутів. Ішлося про з'ясування й порівняння ступенів внутрішньогрупового та міжгрупового консенсусу, зокрема, щодо різних соціальних дій та інституцій (Markoff, 1980: p. 292). Перспективи застосування такого методу вбачалися у визначенні меж соціальних ареалів консенсусу та дисенсусу в суспільстві, що могли стати передумовами злагоди та конфліктів у ньому. Примітно, що Маркоф аргументував слушність своїх методичних пропозицій на прикладі використання емпіричних даних, отриманих за допомоги контент-аналізу історичних документів часів Великої французької революції.

У 1987 році З. Савінські та Г. Доманські емпірично досліджували консенсус / дисенсус щодо професійного престижу в Польщі. Вони прагнули всебічно визначити ступінь цього консенсусу / дисенсусу й тому застосували два різні методи визначення рейтингів престижу: по-перше, просили респондентів оцінити «престижність» 29 професій на підставі закритої шкали з п'яти категорій від «дуже високої» (5 балів) до «дуже низької» (1 бал); по-друге, пропонували респондентам вільно обрати п'ять професій, які, на їхню думку, є найбільш шанованими в польському суспільстві (Sawiński, Domański, 1991: p. 255). Аналіз думок респондентів, визначених цими методами, виявив відносно дисенсусні патерни думок щодо професійного престижу в Польщі. Дослідники припускали, що цей виявлений відносно високий дисенсус став наслідком політичної та економічної дестабілізації соціально-економічної системи в Польщі впродовж 1980-х років — тривалої економічної кризи, високої інфляції, делегітимації чинної влади.

Р. Роуз і Т. Маккай з'ясовували ступінь консенсусу / дисенсусу щодо способів забезпечення добробуту в посткомуністичних державах Центральної та Схід-

ної Європи. Перевірялися гіпотези про міжкласовий консенсус щодо колективного державного забезпечення соціального добробуту, егоїстичний консенсус щодо індивідуальної відповідальності за власний добробут та дисенсус щодо способів забезпечення добробуту. Для перевірки їх дослідники скористалися емпіричними даними масового репрезентативного крос-культурного опитування New Democracies Barometer, проведеного в Чеській Республіці, Словаччині, Словенії, Угорщині, Польщі, Болгарії, Румунії, Білорусі та Україні у 1992–1993 роках. Рівень консенсусу / дисенсусу вимірювали за допомоги п'яти дихотомічних показників цього опитування. Кожен з цих показників передбачав вибір респондентами однієї із двох альтернатив, найближчої до їхнього власного погляду на економічну політику держави: 1) рівність / нерівність доходів; 2) державна / індивідуальна відповідальність за базову безпеку кожного; 3) державна / приватна власність на підприємства; 4) гарантована низькооплачувана / негарантована високооплачувана трудова зайнятість; 5) збільшення / зменшення державних податків, видатків та пільг (Rose, Makkaï, 1995: р. 208). Аналіз та порівняння п'яти одновимірних відсоткових розподілів вибору колективістської або індивідуалістичної альтернатив у дев'яти країнах виявив, що в кожній із них існує дисенсус щодо державного та/або індивідуального забезпечення добробуту громадян. Автори також ідентифікували цей стан масової свідомості як «консенсус амбівалентності», коли переважна більшість опитуваних іноді підтримує колективістський, а іноді — індивідуалістичний погляди на економічну політику держави. Результати факторного аналізу методом головних компонентів у просторі шкал зазначених вище п'яти показників показали, що чотири перші з них відбивають загальний погляд на державне або індивідуальне забезпечення добробуту громадян. Шляхом підсумовування значень вибору індивідуальних відповідей за цими чотирма показниками Роуз і Маккай створили шкалу ставлення до державного / індивідуального надання соціальної допомоги. В межах цієї шкали були виокремлені такі позиції: абсолютний колективіст (вибирає всі чотири колективістські альтернативи, набраний бал +1); колективіст (вибирає три з чотирьох колективістських альтернатив, набраний бал 0,75); амбівалентний (вибирає дві колективістські, дві індивідуалістичні альтернативи, набраний бал 0,50); індивідуаліст (вибирає три з чотирьох індивідуалістичних альтернатив, набраний бал 0,25), абсолютний індивідуаліст (вибирає всі чотири індивідуалістичні альтернативи, набраний бал 0) (Rose, Makkaï, 1995: р. 209). Відсоткові розподіли за цією шкалою виявили існування дисенсусу щодо способів забезпечення добробуту в кожній досліджуваній країні: індивідуалісти кількісно переважали колективістів з різницею у співвідношенні більше як 3:2. Розбіжності поглядів всередині країн виявилися більшими, ніж відмінності між ними. Підтвердженнями цього дисенсусу дослідники також вважали великі стандартні відхилення (*SD*) середніх балів за цією ж шкалою.

У дослідженні політичного ціннісно-ідеологічного дисенсусу та консенсусу щодо державної економічної політики у США 1960–1990-х років К. Графтон та Е. Пермалоф сперлися на емпіричний аналіз редакційних статей національних друкованих мас-медіа. З погляду цих дослідників, саме такі редакційні статті в ідеологічно послідовних ЗМІ відбивають широкий спектр актуальних питань

політичного життя країни, що перебувають на порядку денному громадськості. Тож як одиниці аналізу шляхом простої випадкової вибірки було відібрано та закодовано редакційні статті, опубліковані в період з 1961 по 1998 рік: а) у консервативних періодичних виданнях “Wall Street Journal” ($n = 1939$) та “National Review” ($n = 2314$); б) у найпрестижніших ліберальних газетах “Washington Post” ($n = 4673$) та “New York Times” ($n = 4901$) (Grafton, Permaloff, 2001: p. 410). Така вибірка репрезентувала ідеологічні альтернативні інтерпретації різних питань державної економічної політики з погляду консерватизму та лібералізму. Відтак автори прочитали та закодували кожну відібрану статтю на підставі 18 детальних полів кодування.

Зокрема, один набір полів кодування описував редакційну статтю (назва газети, дата публікації, заголовок редакційної статті та її номер). Другий набір полів фіксував наявність у статті елементів традиційної ліберально-консервативної ідеологічної дискусії в суспільстві з приводу питань збільшення, зменшення або відсутності змін федеральної влади, влади штатів та місцевих органів влади над особою та над бізнесом, державних витрат, моделі вільного ринку. Наприклад, для поля кодування ідеологічних цінностей «порядок — рівність», репрезентованих у редакційних статтях, доступним кодами було визначено: «порядок», «рівність», «обидва» та «жодне» (Grafton, Permaloff, 2001: p. 412). Три поля кодування Графтон та Пермалоф зарезервували для фіксації конкретної теми редакційної статті, пов'язаної із певним ареалом державної політики (економіка, оборона або зовнішня політика; природне довкілля, енергетика і транспорт; захист фізичної безпеки; трудові відносини; різні громадянські права; злочинність; освіта, наука і технології; засоби масової інформації; мистецтво; державна діяльність; політика; місцеве самоврядування та ін.). На підставі аналізу узгодженості або розбіжності позицій у редакційних статтях стосовно державної політики щодо різних актуальних економічних питань з'ясовувалися тенденції змін і тривалість існування ідеологічного дисенсусу та консенсусу в публічному дискурсі. При цьому брали до уваги статистичні показники відсоткових часток та стандартних відхилень редакційного висвітлення актуальних питань у п'яти головних ареалах державної політики — захисту довкілля, оподаткування, прав працівників, мінімальної заробітної плати та охорони здоров'я.

У дослідженні консенсусу та дисенсусу в громадській думці країн Європи щодо Європейського Союзу (ЄС) І. Даун та К.Дж. Вілсон не обмежилися аналізом центральних тенденцій розподілів зафіксованих атитюдів опитуваних. З їхнього погляду, зниження консенсусу та зростання дисенсусу в масовій свідомості, що проявлялися як збільшення дисперсії в атитюдах та/або як поляризація думок, не було автоматичним наслідком зниження середнього рівня підтримки ЄС його громадянами. Тож окрім динаміки самих розподілів атитюдів у континуумі шкал емпіричних показників ці дослідники намагалися також виявити можливі й дуже інформативні зміни форм цих розподілів з часом. Для цього вони скористалися моделлю статистичного аналізу, ґрунтованою на спостереженні середньорічних змін середньої, дисперсії та ексцесу (kurtosis) підтримки ЄС у громадській думці, тобто трьох моментів розподілу, що визначають його форму. Обґрунтування цієї аналітичної моделі можна використовувати

вати як загальні методичні настанови щодо емпіричного аналізу виявів консенсусу / дисенсусу у ставленнях до різних соціальних феноменів:

«Форму розподілу можна схарактеризувати трьома моментами: його середньою, дисперсією та ексцесом. Середня розподілу враховує можливість того, що розподіл думок змістився таким чином, що загальний рівень підтримки ЄС є більш негативним або позитивним. У цьому випадку зростання євроскептицизму є функцією загального несхвалення інтеграції, а не дедалі більшого розколу в електораті. Дисперсія та ексцес розподілу забезпечують мірила (measures) ступеня консенсусу в електораті. Ці два показники відображають, відповідно, зміну в дисперсії атитюдів та рух до бімодальності або від неї. Чим вища дисперсія, тим більша дисперсія атитюдів і, отже, тим більша ймовірність того, що будь-які два випадково вибрані індивіди матимуть різні погляди. На противагу цьому, ексцес розподілу вимірює ступінь піковості (peakedness) розподілу... Якщо ексцес має додатне значення, то чим вищим є значення, тим більш піковим є розподіл... Якщо ексцес має значення нижче за нуль, розподіл є більш пологим, ніж нормальний розподіл, а [якщо ексцес має значення] нижче за $-1,2$ (тобто рівномірний розподіл) центр розподілу розсіюється (empties out) доти, доки не буде досягнуто -2 , після чого розподіл є ідеально бімодальним. Два різні розподіли можуть мати однакову дисперсію, але різні значення ексцесу. Той самий бал (score) дисперсії може бути згенерований кількома екстремальними відхиленнями або більшою кількістю менших відхилень. Отже, дисперсія та ексцес мають окремий вимір консенсусу й тому не замінюють одне одного» (Down, Wilson, 2008: p. 32).

Зазначений вище ексцес розподілу визначається як: $K = \Sigma(X - \mu)^4 / N\sigma^4 - 3$, де μ — середнє значення, а σ — стандартне відхилення. До цієї формули включено стандартну корекцію « -3 », яка дає змогу нормальному розподілу виявити нульовий ексцес. З цього погляду, зниження консенсусу та зростання дисенсусу ідентифікується, коли з часом виміряні атитюди стають більш дисперсними (розпорощеними), а розподіл думок — більш пологим або й навіть бімодальним. Тож саме статистичні міри дисперсії та ексцесу передусім варто порівнювати для ідентифікації тенденцій мінливості консенсусу / дисенсусу в думках. Адже однаковий середній рівень вияву цих думок може спостерігатися у різних їх розподілах, але ці різні розподіли можуть бути спостереженими симптомами зовсім відмінних можливих майбутніх політичних наслідків.

Згідно з наведеними методичними заувагами Даун та Вілсон досліджували вплив підписання в 1992 році Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу на розподіл думок його громадян на європейську інтеграцію. Вони використовували емпіричні дані Євробарометра з файлу Mannheim Trend за 1970–2002 роки, зокрема розподіли відповідей на запитання, яке стосувалося сприйняття переваг членства в ЄС країни опитуваного: «Загалом кажучи, чи вважаєте Ви, що членство (Вашої країни) в Європейському Співтоваристві є... хорошою річчю, поганою річчю, ні хорошою, ні поганою?». Для виявлення змін із часом у розподілі атитюдів щодо європейської інтеграції обчислювали середню, дисперсію та ексцес у кожному році, для кожної країни та ЄС загалом. Щоби відстежити зміни ступеня мінливості думки опитуваних щодо ЄС у часі, Даун

та Вілсон оцінювали регресію найменших квадратів (OLS regression) для ЄС загалом та для кожної країни з часом, що дало їм можливість спостерегти середньорічну зміну в кожен з моментів розподілу. Ця регресійна модель уможливила порівняння безпосередньої зміни в розподілі, а також середньорічної зміни в розподілі.

Наприклад, для кожної країни дослідники оцінювали повне рівняння з використанням регресії найменших квадратів та для кожної із залежних змінних — середньої, дисперсії та ексцесу:

$$\left. \begin{array}{l} \text{Середня} \\ \text{Дисперсія} \\ \text{Ексцес} \end{array} \right\} = \alpha + \beta_1 \times \text{Рік} + \beta_2 \times \text{Маастрихт} + \beta_3 \times \text{Маастрихт} \times \text{Рік} + \epsilon,$$

де: змінна «Рік» — це змінна часового тренду, закодована як рік аналізу мінус 1970; змінна «Маастрихт» — це фіктивна змінна, закодована як «0» для кожного року до 1992 року підписання Маастрихтського договору та «1» для всіх років після 1991 року; вираз «Маастрихт×Рік» — це взаємодія між фіктивною змінною «Маастрихт» та змінною «Рік»; коефіцієнт β_1 — це середньорічна зміна залежної змінної до незалежної змінної «Маастрихт»; коефіцієнт β_3 для виразу «Маастрихт×Рік» забезпечує різницю між нахилами (slopes) до та після події Маастрихта (тобто нахил після Маастрихта — це сума β_1 та β_3); коефіцієнт β_2 — це різниця між константою в моделі (очікуване значення залежної змінної у 1970 році на підставі нахилу до Маастрихта) та очікуваним значенням залежної змінної у 1970 році на підставі нахилу після Маастрихта (поєднання цього виразу з іншими в моделі дає змогу порівняти оцінене значення залежної змінної у 1991 році з оціненим значенням у 1992 році, щоб визначити безпосередню очікувану зміну середньої, дисперсії та ексцесу у відповідь на Маастрихтський договір) (Down, Wilson, 2008: р. 33). Ця регресійна модель допомагає визначити, чи відбулися суттєві зміни середньої, дисперсії та ексцесу підтримки європейської інтеграції між 1991 і 1992 роками, а також з'ясувати, чи суттєво відрізняються тенденції розподілів до та після Маастрихтського договору.

З використанням таких моделей Даун та Вілсон починали свій аналіз з розгляду середніх розподілу думок щодо підтримки європейської інтеграції в окремих країнах та ЄС загалом. Але на таких емпіричних підставах не можна було з'ясувати, чи підписання Маастрихтської угоди спричинило просте зниження підтримки європейської інтеграції, а чи громадськість країн-членів стала більш розділеною щодо ЄС. Тож дослідники вдалися до оцінювання регресійних моделей стосовно дисперсії розподілу думок щодо підтримки європейської інтеграції в окремих країнах та ЄС загалом. При цьому величини дисперсій інтерпретувалися за шкалою від 0 (всі респонденти локалізовані в одній із категорії) до 1 (рівно половина розподілу припадає на кожну з найекстремальніших категорій). Кожне збільшення дисперсії на 0,10 означає, що 10% електорату перемістилося із середньої категорії та розділяється порівну між крайніми категоріями. Або навпаки — кожне зменшення дисперсії на 0,10 означало, що 5% електорату перемістилося з кожної із крайніх категорій до центру. Але

однакові зміни дисперсії могли бути викликані як кількома екстремальними відхиленнями, так і більшою кількістю невеликих відхилень в розподілах атитюдів. Тож, аби більш достеменно визначити ступінь дисенсусу в громадській думці ЄС щодо європейської інтеграції, Даун та Вілсон досліджували піковість розподілу. Для цього регресійну модель застосували для аналізу ексцесу розподілу в окремих країнах та ЄС загалом. Спостережені вияви бімодальності в розподілі атитюдів щодо європейської інтеграції інтерпретували як докази поляризації думок щодо ЄС, тобто дисенсусу в масовій свідомості з цього приводу.

Т. Гонзалес-Артеага, Ж.С.Р. Алькантуд та Р. де Андрес Кале розробляли проблему вимірювання ступеня консенсусу / дисенсусу в контексті, коли експерти або агенти висловлюють свої думки щодо альтернатив або проблем за допомоги кардинальних (cardinal) оцінок. Термін «кардинальний» тут стосувався вимірювань, які надають значення відмінностям оцінок, на противагу порядковим вимірюванням, що упорядковують альтернативи за певною мірою без будь-якої додаткової інформації. Тож для розв'язання проблеми вимірювання з урахуванням кардинальних оцінок пропонується новий клас моделі консенсусу на підставі поняття відстані для числових векторів, зокрема міри дисенсусу Магаланобіса (González-Arteaga, Alcantud, de Andrés Calle, 2016). Ідеться про важливе поняття статистики та аналізу даних, розроблене свого часу П.К. Магаланобісом (P.C. Mahalanobis) як узагальнення евклідової відстані. Розробники пропонуваної вимірювальної моделі консенсусу вважають її особливо придатною для випадків, коли одиниці вимірювання проблем є різними (наприклад, оцінки ефективності працівників з урахуванням їхньої продуктивності та лідерських здібностей, оцінки пов'язаних державних проєктів та оцінки економічних прогнозів, зроблених кількома агентствами).

Водночас було запропоновано вдосконалення методу вимірювання консенсусу та дисенсусу в опитуваннях, що фіксують думки в групі індивідів за допомоги 5-бальної шкали Лайкерта (Akiyama, Nolan, Darrah, Abdal Rahem, Wang, 2016). Ця одновимірна порядкова шкала зазвичай має п'ять варіантів відповідей із присвоєними їм цілими числами від одного до п'яти в порядку зростання згоди: «зовсім не згоден» (1 бал), «не згоден» (2 бали), «не визначився» (3 бали), «згоден» (4 бали) та «цілком згоден» (5 балів). На ній ґрунтується показник відсоткової згоди / незгоди, що вважається одним з найпростіших та найпоширеніших показників консенсусу / дисенсусу. Цей легко обчислюваний та зрозумілий показник використовують для опису відсотка членів групи або оцінювання відсотка населення, які підтримують певну думку. Також дуже поширеною статистичною мірою консенсусу / дисенсусу на підставі вимірювання за шкалою Лайкерта є дисперсія. Але Й. Акіяма, Дж. Нолан, М. Дара, М. Абдал Рахем та Л. Ван вважають, що лишень сама по собі дисперсія, обчислена за даними опитування з використанням шкали Лайкерта, не є адекватною мірою розбіжностей у групі, бо діапазон цієї дисперсії є функцією середнього значення. Щоб позбутися цього обмеження, вони розробляють індекс розбіжностей з використанням умовної функції щільності ймовірності, яка дає змогу порівнювати відповіді на запитання з різними середніми значеннями або між групами

впродовж різних періодів часу. Згодом ця методика була розширена для використання будь-якої шкали з більш ніж п'ятьма рівнями фіксації відповідей опитуваних (Tsuchiya, Hiramoto, 2018). Утім, її перевага унаочнювалася на прикладі обчислення розбіжностей у цінових очікуваннях споживачів, а не в атитюдах індивідів щодо різних нагальних соціальних проблем суспільства.

У дослідженні академічного консенсусу / дисенсусу в науковій спільноті політичних компаративістів А. Робертс вдався до поштового експертного опитування професорів порівняльної політики (comparative politics) з університетів США. Він запропонував їм 61 твердження про порівняльну політику, що охоплюють п'ять загальних галузей цієї наукової дисципліни: цілі та підхід, методологія, демократія та демократична політика, економіка та суспільство, а також політичні інститути (Roberts, 2020). Сукупність цих тверджень було поділено на п'ять відповідних змістових груп приблизно по 12 тверджень у кожній. Ці твердження відібрали з підручників та списків літератури для аспірантів із порівняльної політики, а також з обговорень з колегами. Це дало можливість охопити широкий спектр наукових поглядів на ключові дебати в цій науковій дисципліні. Кожне з відібраних тверджень було сформульовано так, щоби прихильник певного погляду на нього міг висловити свою позицію з його приводу. Опитуваних просили оцінити свою згоду з цими твердженнями за 5-бальною порядковою шкалою із варіантами відповідей, починаючи від «цілком згоден» до «зовсім не згоден», а також із окремим варіантом «немає думки». Емпіричну ідентифікацію ступенів академічного консенсусу / дисенсусу щодо різних тверджень здійснювали на підставі виокремлення трьох категорій: 1) «сильний консенсус»: понад дві третини опитуваних, які мали думку, локалізувалися на одному боці розподілу відповідей, обираючи або варіанти «згоден» та «цілком згоден», або «не згоден» та «зовсім не згоден» за 5-бальною шкалою (середній варіант не долучався до жодної зі сторін); 2) «помірний консенсус»: від половини до двох третин респондентів аналогічно локалізувалися на одному чи іншому боці розподілу відповідей; 3) «дисенсус»: ні варіанти «згоден» та «цілком згоден», ні варіанти «не згоден» та «зовсім не згоден» не були обрані більшістю опитуваних (не досягли навіть 50%). Робертс також розглядав четверту категорію «поляризованого дисенсусу», де дисенсус поширюється на крайні варіанти цілковитої згоди або цілковитої незгоди з твердженнями, але жодне із тверджень не викликало такої гаданої поляризації серед опитуваних.

Висновки

Соціологічне поняття дисенсусу стало не лишень теоретичним антиподом, а й доповненням та довершенням поняття консенсусу, одного із найперших у соціології. Це увиразнюється й суто термінологічною спорідненістю цих двох понять: терміни «консенсус» і «дисенсус» — спільнокореневі або споріднені слова, бо у своїй основі мають єдиний складник (sensus). Ці дихотомічні терміни є морфологічно подібними до інших, певною мірою синонімічних термінів, що позначають антагоністичні феномени та процеси: дисонанс і консонанс, дивергенція і конвергенція тощо.

У соціології поняття консенсусу та дисенсусу постали й розбудовувалися в межах гостро конкурентних теоретичних традицій функціоналізму та конфліктизму. Саме глибока вкоріненість понять консенсусу та дисенсусу в цих вихідних для них макросоціологічних теоретичних традиціях засвідчує їхній неабиякий пізнавальний потенціал. Також цей потенціал суттєво доповнився й теоретично дотичним поняттям комплементарності, вкоріненим у теоретичній традиції соціального обміну. Конкурувальні, але зіставні, спільно-контекстні та взаємодоповняльні теоретичні трактування консенсусу, комплементарності та дисенсусу сукупно вможливають продуктивну концептуалізацію різних виявів соціокультурних розмежувань в сучасній Україні, а також висування нетривіальних гіпотез про їхні особливості, чинники та тенденції. І попри те, що чимало загальнотеоретичних інтерпретацій соціокультурного дисенсусу були переважно запропоновані північно-американськими та західноєвропейськими соціологами ще в 1940–1950 роках, вони є цілком релевантними як підґрунтя емпіричних досліджень різних розмежувань в сучасній Україні. Адже зазначені інтерпретації відбивають досвід теоретичного осягнення актуальної проблематики тогочасних соціокультурних розмежувань у країнах Північної Америки та Західної Європи, подібних до виявів дисенсусу, спостережуваних в сучасному українському суспільстві. Північні американці та західні європейці після Другої світової війни та в розпал Холодної війни, як і почасти сучасні українці в умовах російсько-української війни, гостро потерпали від нагальних соціальних проблеми лояльності власним державам, а також громадянських, міжетнічних та міжрасових напружень і протистоянь. Тож досвід теоретичного осмислення цих негараздів за допомоги поняття соціокультурного дисенсусу можна вважати цілком придатним для застосування у дослідженнях громадянських, міжетнічних, міжконфесійних, мовних, цивілізаційних та геополітичних розмежувань і протистоянь в сучасній Україні.

Не менш вагомими є й методичні напрацювання в емпіричних дослідженнях консенсусу та дисенсусу у світовій соціології, зокрема в операціоналізації понять цих феноменів, формальному моделюванні їхніх характеристик, доборі й застосуванні статистичних мірок та емпіричних показників їхніх різних спостережуваних виявів. Сукупно всі ці методичні засоби емпіричного аналізу проявів соціокультурного дисенсусу, розроблені в 1960–2020 роках, можуть вибірково бути застосовані або стати ресурсною елементною основою для розроблення новітньої методики дослідження соціокультурних дисенсусних структур в сучасному українському суспільстві.

Тож перспективи моїх подальших розвідок полягатимуть у спробах практичного застосування наразі узагальненого досвіду теоретичних інтерпретацій та емпіричних досліджень соціокультурного дисенсусу.

Джерела / References

Akiyama, Y., Nolan, J., Darrah, M., Abdal Rahem, M., Wang, L. (2016). A method for measuring consensus within groups: An index of disagreement via conditional probability. *Information Sciences*, 345(Suppl. C), 116–128. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2016.01.052>

- Aubert, V. (1963). Competition and Dissensus: Two Types of Conflict and of Conflict Resolution. *The Journal of Conflict Resolution*, 7(1), 26–42. <https://doi.org/10.1177/002200276300700105>
- Baker, P.M. (1980). Consensus and Dissensus in the Attribution of Status and Equity: Comment on Nock and Rossi and on Alves and Rossi. *American Journal of Sociology*, 86(3), 641–643. <https://doi.org/10.2307/2778635>
- Berkovitch, N., Bradley, K. (1999). The Globalization of Women's Status: Consensus/Dissensus in the World Polity. *Sociological Perspectives*, 42(3), 481–498. <https://doi.org/10.2307/1389699>
- Bryant, C.D. (Ed.). (1971). *Social Problems Today: Dilemmas and Dissensus*. Philadelphia [etc.]: J.B. Lippincott Company.
- Dahrendorf, R. (1958). Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis. *American Journal of Sociology*, 64(2), 115–127. <https://doi.org/10.2307/2773681>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Down, I., Wilson, C.J. (2008). From 'Permissive Consensus' to 'Constraining Dissensus': A Polarizing Union? *Acta Politica*, 43, 26–49. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500206>
- Dynes, R.R., Clarke, A.C., Dinitz, S., Ishino, I. (1964). *Social Problems: Dissensus and Deviation in an Industrial Society*. New York: Oxford University Press.
- Golovakha, Ye., Panina, N. (2009). Main Stages and Tendencies in Transformation of Ukrainian Society: From Perestroika to Orange Revolution. In: Ye. Golovakha (Ed.), *Ukrainian Sociological Review 2006–2007* (pp. 3–24). Kyiv: Institute of Sociology, NASc of Ukraine. Retrieved from: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-106625>
- González-Arteaga, T., Alcantud, J.C.R., de Andrés Calle, R. (2016). Decision Support. A cardinal dissensus measure based on the Mahalanobis distance. *European Journal of Operational Research*, 251, 575–585. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejor.2015.11.019>
- Grafton, C., Permaloff, A. (2001). Public Policy for Business and the Economy: Ideological Dissensus, Change and Consensus. *Policy Sciences*, 34(3–4), 403–434. <https://doi.org/10.2307/4532543>
- Imbert, P. (Ed.). (2006). *Converging Dissensus: Cultural Transformations and Corporate Cultures: Canada and the Americas*. Ottawa: University of Ottawa; Research Chair on Social and Cultural Challenges in a Knowledge-Based Society.
- Kononov, I., Khobta, S. (2015). Public Opinion in the Donbas and Halychyna on the Ukraine's Upheavals of Winter 2013–Summer 2014. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 181–191). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Laing, R., Phillipson, H., Lee, A.R. (1966). *Interpersonal Perception: A Theory and a Method of Research*. New York: Springer Pub.
- Mann, M. (1970). The Social Cohesion of Liberal Democracy. *American Sociological Review*, 35(3), 423–439. <https://doi.org/10.2307/2092986>
- Markoff, J. (1982). Suggestions for the Measurement of Consensus. *American Sociological Review*, 47(2), 290–298. <https://doi.org/10.2307/2094970>
- Parsons, T. (1949). *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. 2nd ed. Glencoe, IL: The Free Press.
- Parsons, T., Shils, E.A., Allport, G.W. et al. (1962). Some Fundamental Categories of the Theory of Action: A General Statement. In: T. Parsons, E. Shils (Eds.), *Toward a General Theory of Action* (pp. 3–29). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roberts, A. (2020). Consensus and dissensus in comparative politics: Do comparativists agree on the goals, methods, and results of the field? *International Political Science Review*, 41(4), 490–506. <https://doi.org/10.1177/0192512119858370>
- Rose, R., Makkai, T. (1995). Consensus or dissensus about welfare in post-communist societies? *European Journal of Political Research*, 28(2), 203–224. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1995.tb00810>
- Rossi, P.H., Berk, R.A. (1985). Varieties of Normative Consensus. *American Sociological Review*, 50(3), 333–347. <https://doi.org/10.2307/2095543>

- Runciman, W.G. (1962). A Method for Cross-National Comparison of Political Consensus. *The British Journal of Sociology*, 13(2), 151–155. <https://doi.org/10.2307/587891>
- Sawiński, Z., Domański, H. (1991). Dissensus in Assessments of Occupational Prestige: The Case of Poland. *European Sociological Review*, 7(3), 253–265. <https://doi.org/10.2307/522693>
- Scheff, T.J. (1967). Toward a Sociological Model of Consensus. *American Sociological Review*, 32(1), 32–46. <https://doi.org/10.2307/2091716>
- Shils, E. (1958). The Intellectuals and the Powers: Some Perspectives for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 1(1), 5–22. <https://doi.org/10.1017/S0010417500000049>
- Shils, E.A. (1961a). The Macrosociological Problem: Consensus and Dissensus in the Larger Society. In: D.P. Ray (Ed.), *Trends in Social Science* (pp. 60–83). New York: Philosophical Library.
- Shils, E. (1961b). Centre and periphery. In: *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on his seventieth birthday, 11th March 1961* (pp. 117–130). London: Routledge & Kegan Paul.
- Shils, E. (1965). Charisma, Order and Status. *American Sociological Review*, 30(2), 199–213. <https://doi.org/10.2307/2091564>
- Shulga, O. (2015). Consequences of the Maidan: War of Symbols, Real War and Nation Building. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 231–239). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Stehr, N. (1974). Consensus and Dissensus in Occupational Prestige. *The British Journal of Sociology*, 25(4), 410–427. <https://doi.org/10.2307/590152>
- Trimikliniotis, N. (2019). *Migration and the Refugee Dissensus in Europe. Borders, Security and Austerity*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429443992>
- Tsuchiya, Y., Hiramoto, N. (2018). Measuring consensus and dissensus: A generalized index of disagreement using conditional probability. *Information Sciences*, 439–440, 50–60. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2018.02.003>
- Vyshniak, O. (2015). The Maidan and Post-Maidan Ukraine: Public Attitudes in Regional Dimensions. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Hopes and Challenges* (pp. 171–179). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Peter Lang.
- Wallace, W.L. (1986). Social Structural and Cultural Structural Variables in Sociology. *Sociological Focus*, 19(2), 125–138. <https://doi.org/10.2307/20831393>

Отримано / Received 17.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 18.07.2025

Опубліковано / Published 28.11.2025

ЯРОСЛАВ РЕЗНІК

Феномен соціокультурного дисенсусу: теоретичні інтерпретації та емпіричні дослідження у світовій соціології

У статті здійснено огляд теоретичних інтерпретацій та емпіричних досліджень соціокультурного дисенсусу у світовій соціології. Проаналізовано трактування феномену дисенсусу у працях Р. Дарендорфа, Е. Шилза, В. Оберта, В. Воlesa та інших. У цих працях соціологічне поняття дисенсусу презентується як теоретичний антипод та доповнення поняття консенсусу. Поняття консенсусу та дисенсусу були розбудовані в конкуруючих макросоціологічних теоретичних традиціях структурного функціоналізму й теорій соціального конфлікту, але взаємно доповнюють одне одного у спільному аналітичному контексті досліджень. Описано особливості операціоналізації та емпіричної ідентифікації консенсусу/дисенсусу в працях В.Г. Рансимена та Т.Дж. Шефа. Проаналізовано концептуальні та формальні моделі вимірювання консенсусу / дисенсусу П.Г. Россі та Р.Е. Берка. Розглянуто емпіричні показники соціокультурного консенсусу / дисенсусу в різних соціологічних дослідженнях на підставі ви-

вчення праць М. Мана, Н. Штера, П.М. Бейкера, Дж. Маркофа, З. Савінські та Г. Доманьські, Р. Роуза і Т. Маккая, К. Графтона та Е. Пермалоф, І. Дауна та К.Дж. Вілсон, Т. Гонзалес-Артеага, Ж.С.Р. Алькантуд та Р. де Андрес Кале, А. Робертса. Цей методичний досвід свідчить про ґрунтовне розроблення методичної проблематики емпіричних соціологічних досліджень у світовій соціології й може бути використаний у дослідженні різних соціокультурних розмежувань в Україні.

Ключові слова: консенсус, дисенсус, соціокультурні розмежування, конфлікт, операціоналізація, вимірювання, модель

YAROSLAV REZNIK

The phenomenon of sociocultural dissensus: theoretical interpretations and empirical research in world sociology

The article reviews theoretical interpretations and empirical studies of sociocultural dissensus in world sociology. The interpretation of the phenomenon of dissensus in the works of R. Dahrendorf, E. Shils, V. Aubert, W. Wallace, and others is analyzed. In these works, the sociological concept of dissensus is presented as a theoretical antipode and complement to the concept of consensus. The concepts of consensus and dissensus were developed in the competing macrosociological theoretical traditions of structural functionalism and social conflict theories but are mutually complementary in a common analytical context of research. The features of the operationalization and empirical identification of consensus/dissensus in the works of W.G. Runciman and T.J. Scheff are described. The conceptual and formal models of consensus/dissensus measurement by P.H. Rossi and R.A. Berk are analyzed. Empirical indicators of sociocultural consensus/dissensus in various sociological studies are considered based on the study of the works of M. Mann, N. Stehr, P.M. Baker, J. Markoff, Z. Sawiński and H. Domański, R. Rose and T. Makkai, C. Grafton and A. Permaloff, I. Down and C.J. Wilson, T. González-Arteaga, J.C.R. Alcantud and R. de Andrés Calle, A. Roberts. This methodological experience indicates a thorough development of the methodological issues of empirical sociological research in world sociology and can be used in the study of various sociocultural distinctions in Ukraine.

Keywords: consensus, dissensus, sociocultural distinctions, conflict, operationalization, measurement, model